

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

«ՀԵՏԵՒԻԼ ԵՒ ՈՉ ԹԷ ԱՌԱՋՆՈՐԴԵԼ»

Վերին աստիճանի շահեկան յօդուած մըն էր տեղեկատուական այն զրուիւնը, զոր «Հայաստանի Կոչնակ» պատուական շաշաթաթերթի ներկայ տարւոյ 16րդ թիւը կը պարունակէր Միսիոնարութեան ձգնաժամը վերնազրին ներքեւ:

Մեր ժամանակի կրօնային շարժման և մասնաւորապէս քրիստոնէական կեանքի պատմութիւնը հազիւ թէ կարենայ արձանագրել այսքան նշանակելի դէպք մը, կարևոր՝ ոչ միայն իբրեւ իրողութիւն, որ զործ մը կը ներկայացնէ, այլ մասնաւոր իբրեւ մտածութիւն՝ որ սկզբունք մը կը պարգէ:

Արդար, աննկատ և դարուն քրիստոնէական գիտութեան ողւոյն իսկապէս պատուաբեր քննութեան մը արդիւնքը ցունց տուած է խղճմտանքներու: Մարդիկ, առանց քաշուելու, կանգ առած են ահազին զործունէութեան մը ընթացքին տեղի ունեցած ծանր սխալներու առջև. ահա՛ իրողութիւնը: Բայց զործուած վրիպանքներուն գիտակցութիւնը, հեռու՝ վհատեցնելէ զիրենք, ընդհակառակն զօտեայնդած է զանոնք՝ աւելի կորովով շարունակելու իրենց զործը, ճշգրտուած ստուգանիշի մը աւելի մօտ բերուած ուղղութեան մը վրայէն. ահա՛ և սկզբունքը:

«Միսիոնարութիւնը պէտք է շարունակուի, սակայն արմատական փոփոխութիւններով. բարի կամեցողութիւնը պէտք է դադրի ինքզինքը արտայայտելէ. բայց հարկ է որ այդ արտայայտութիւնը ընտրէ շիտակ միջոցներ և արտադրէ բարձրագոյն արդիւնքը»:

Անոնք որ ճանչցած են ամերիկեան միսիոնարութիւնը, մարդկութեան և քրիստոնէութեան մատուցած իր բարոյական ծառայութիւններուն մէջ, անտարակոյս ուրախ պիտի ըլլան սրտազինա՝ կարդալով այս պատգամը, որ այդ մեծ կազմակերպութեան ճակատագրին նկատմամբ կատարուելիք բարի տնօրինութիւններու որոշումը կը բանաձևէ:

Անոր մի միայն մեր ազգային իրականութեան մէջ ունեցած զործունէութեան մասին խօսելով, ոչ ոք կրնայ ուրանալ խորապէս գնահատելի և բարի այն

դերը, զոր կատարեց անիկա, չուրջ երեք քառորդ դարէ ի վեր, Թուրքիոյ հայա-
բնակ զաւառներուն մէջ մասնաւորապէս, իր դպրոցներովն ու հիւանդանոցնե-
րովը և բարեսիրական կազմակերպութիւններովը :

Բարոյապէս եւ ուսումնապէս կրթուած ու զարգացած սերունդ մը կար
մեր մէջ, գոլէճական լուրջ դաստիարակութեամբ օժտուած, որ թէ՛ Կ. Պոլսոյ
և թէ՛ զաւառներուն մէջ հետզհետէ սկսած էր կշռող տարր մը դառնալ : Կեանքի
գործնական ոգիով տոգորուած, եւ կրօնական խորքի վրայ կանգնուած բայց ի-
րապէս զիտական ըմբռնողութեամբ հասած մարդիկ տուին մեզի Կ. Պոլսոյ Ռու-
պէրդեան կրթարանը եւ Խարբերդի, Մարգուանի, Այնթապի, Տարսոնի գոլէճ-
ները, և Վանայ, Սեբաստիոյ, Պարտիզակի և ուրիշ հայաշատ կեդրոններու մէջ
հաստատուած բարձրագոյն վարժարանները, որոնք, ուղղակի կամ անուղղակի,
գործը եղան ամերիկեան միսիոնարութեան :

Ի՞նչպէս մոռնալ տակաւին ստուգիւ գեղեցիկ այն նպատար, զոր բերաւ
անիկա հայ ալլիլիկներու դաստիարակութեան նուիրական գործին, Դպրոցասէրի
եւ Հայունեացիներուն նման զուտ ազգային հաստատութեանց հետ զուգընթա-
ցաբար մշակելով Տաճկաստանի մէջ, հասկնալի հանգամանքներու հետեւանքով,
սկիզբէն իսկ խոսքն մնացած այդ դաշտը :

Ճշմարտութիւնը միայն պիտի հաստատած ըլլանք, ըսելով թէ Ազգային
Սահմանադրութենէն առկին, Հայաստանի և հայաբնակ վայրերու մէջ բուն հայ
վարժարաններով իրագործուած ազգային կրթութիւնը ևս քիչ բան չէ որ կը
պարտի ամերիկեան այդ կազմակերպուած և մեծագոյն մասամբ ձեռնհաս ու-
սուցիչներով կառավարուած վարժարաններու հետ մրցումի ոգիին :

Իսկ բառ չունինք արտայայտելու համար ազգովին և միշտ զգացուած
երախտազիտութիւնը մարդասիրական այն ծառայութիւններուն համար, զոր մի-
սիոնարները առաջին օրէն մինչև վերջը շարունակ մատուցին մեզի, մասնաւոր-
աբար հիւանդաց և որբերու խնամարկութեան գործին հանդէպ ցոյց տուած ի-
րենց ազնիւ և քրիստոնէական հոգածութեամբը : Անթիւ են կեանքերը, զորս ի-
րենց կը պարտինք այս տեսակէտով ներքին զաւառներու մէջ մանաւանդ . ի-
րենց շնորհիւ է որ Փոքր Ասիոյ և Վասպուրականի մէջ, շատ տեղ, յառաջ ե-
կաւ և զարգացաւ հայ բժշկութեան նշանակելի վիճակ մը . և եթէ իրենք չէ որ
սկսան մեր մէջ որբերու կրթութեան և խնամքի գործը, մեծագոյն եղաւ սա-
կայն միշտ բաժինը՝ զոր հետզհետէ միշտ աւելի չափով մը ունեցան անոնք
զուտ բարեսիրական այդ մարդին մէջ, մինչև սպառնադմի օրերը, և յետոյ,
Նիր-Իսթի նախախնամական այն գործունէութեան մէջ, որ եթէ իրենց ձեռ-
նարկը չեղաւ բոլորովին, վստահ ենք սակայն թէ իրենց ազգեցութեամբն ու
աշխատութեամբն էր որ արդիւնաւորուեցաւ ընդհանրապէս :

* * *

Ոչ ոք կ'անդիտանայ, սակայն, այսօր թէ ամերիկեան միսիոնարութեան
առաջին և բուն նպատակը, կրթականէն և բարեգործականէն աւելի՝ կրօնա-
կանը, կամ, իրենց բառով «աւետարանչական»ը եղած է, ինչպէս ամէն տեղ,

նոյնպէս և մեր մէջ. այդ դուռնէն է արդարեւ որ ներս մտան անոնք առաջին օրէն, մեր ազգային կեանքին մէջ: Աւ հիմակ, երբ միսիոնարական շարժումին ծնունդ տուած և զայն հովանաւորող եկեղեցիները զմայլելի ողջմտութեամբ մը ձեռնարկած են վերաքննութեան ենթարկելու, մասնաւորապէս այդ կողմին վրայ, իրենց զործունէութիւնը, չենք կրնար արգիլել ինքզինքնիս հրապարակելէ այս մասին, քանի մը բառերով գէթ, մեր նկատողութիւնը:

Տառապէս, Աւետարանի քարոզութեան պէտքը հասկնալի է անշուշտ ոչ-քրիստոնէայ երկիրներու մէջ կամ ժողովուրդներու մօտ միայն. ոչ միայն տրամաբանութեան այլ նաեւ հասարակ ողջմտութեան պահանջն է այս: Կարելի չէ ըսել անշուշտ որ առաջին միսիոնարները մեր մէջ կը մտնէին իբրեւ այդպիսի ժողովուրդի մը մօտ. յայտնի է նոյն առեւ սակայն թէ հին եկեղեցիներու ծիսական կազմին ու կարգին նկատմամբ չափազանց մաքրական (puritain) արամադրութիւններով լեցուած և ասիական բարքն ու կենցաղը իրենց համար բոլորովին խրտուցիչ զգացող այդ զործիչները ի՞նչ մտայնութեամբ կրնային վերաբերուիլ մեր եկեղեցւոյ դրութեան եւ ձեւին: Ասոր համար է որ, եթէ այսպէս չէին իսկ իրենց տպաւորութիւնը եւ ըմբռնումը, մերկիւնները այն զգացումը ու նեցան ի սկզբան թէ՛ իբրեւ կռապաշտներու կը նային անոնք իրենց վրայ. ու ռամիկ շրջանակներու մէջ պահ մը զրոյցներ իսկ տարածայնութեան թէ ամէն անգամ որ նոր բողոքական մը կ'աւելնար եղածներուն վրայ, աւետարար նամակներ կը փութացուէին Ամերիկա, հաղորդելու համար թէ հոգի մը եւս փրկուած է, եւայլն:

Բայց ասոնք զործին ծիծաղաշարժ կողմն են միայն, եւ չեն արժեր իրենց առջեւ յամենալու ժամանցն անգամ: Ինչ որ բացարձակ ստուգութիւն է եւ նկատողութեան արժանի ամենէն կարեւոր կէտը ինքնին՝ սա է թէ միսիոնարները, երբ Հայոց մէջ Աւետարան քարոզել սկսան, չկրցան հասկնալ, եւ յետոյ, տակաւին երկար տարիներ չկարողացան և թերեւս չուզեցին նաեւ հասկնալ թէ զործ ունին ժողովուրդի մը հետ, որուն մինչեւ ուղիս ու ծուծը թափանցած է Քրիստոնէութիւնը, այո՛, Քրիստոնէութիւնը՝ ո՛չ թէ կարծիքէ կարծիք յարածփող կամ սկզբունքէ սկզբունք ոստոստող այն ձևով որուն վերջին եզրը բանապաշտութիւնը միայն կրնայ ըլլալ, այլ հոգիին ամենէն հրանուտ ալքերուն մէջ թափուած և բիւրեղացած ա՛յնպիսի մշտնջենական կերպաւորութեամբ մը, որ իր առաջին շրջանէն արդէն Աւետարանի կրօնքը ազգային բարոյականի մը փոխուած էր ամբողջ այդ ժողովուրդին կեանքին մէջ, քրիստոնէացնելով հոն ամէն բան, բարք, կենցաղ, զրականութիւն, արուեստ, քաղաքականութիւն և աշխարհայեացք:

Անոնք չուզեցին կամ չկարողացան ճանչնալ այդ ժողովուրդին անցեալը՝ գէթ Հանրազոտարաններուն մէջ ներկայացուած չափով. իսկ բուն հայ ազգային պատմութեան եւ զրականութեան աղբիւրներն ու վաւերագրութիւնները փակուած մատենաներ մնացին իրենց համար. ու երկար առեւ ոչ ոք անոնցմէ սիրտ ըրաւ հետաքրքրուելու թէ քրիստոնէական իմաստասիրութեան և հոգևոր ներշնչանքի ի՞նչ հրաշալի դանձեր կային եզնիկի և եղիշէի, Մանգակունիի, Անյաղթի և Օձնեցւոյ, Մազիստրոսի, Վկայասէրի, Նարեկացւոյ, Ներսէս և Սարգիս Ծնորդալի

ներու, Իգնատիոսի, Լամբրոնացիի, Սկեւոացիներու, Վանական և Վարդան վարդապետներու, Երզնկացիի, Որոտնացիի, Տաթևացիի և ուրիշներու մատենագրութեանց մէջ. չկրցին ճաշակել հոգևոր բարձրագոյն բանաստեղծութեան այն քաղցրութիւնը, որ երկար դարերու ընթացքին լեցուցեր էր Շարականը. չկարողացան ըմբռնել թէ բովանդակօրէն քրիստոնէական զրականութենէ մը տասնևվեց դարեր այդ ժողովուրդին ամբողջ կեանքին մէջ հոսած հոգևոր գօրութիւն մը ինչ ոյժ շինած էր հոն, որպէսզի աշխարհի ամենէն աննպաստ պայմաններով շրջապատուած միջավայրի մը մէջ կարենար անիկա դիմադրել ամենէն խիստ գգնաբարութիւններուն և տէր մնալ իր հաւատքին և բարոյականին . . .

Իրաւ է թէ, ինչպէս ակնարկուեցաւ վերև, ի վերջոյ փոքր ինչ փոխուեցաւ մտայնութիւնը այս մասին. մտքի և սրտի տէր քանի մը միսիոնարներ զգացին թէ ուղիղ ճամբէն չէր որ անցեր էին. զգացին թէ միայն կրթութեան և բարեգործութեան շաւիղներէն ընթանալով, շատ աւելի օգտակար պիտի ըլլար իրենց ծառայութիւնը թէ՛ Աւետարանի գործին և թէ՛ Հայութեան կրօնական կեանքին. բայց սխալը գործուած էր արդէն. «Հայ Բողոքականութիւն» անուան տակ Բողոքական եկեղեցիի մաս մը կազմուած էր Հայութեան ծոցին մէջ:

Մենք իրաւունք կը զգանք մեզի սխալ մը կոչելու այդ կազմութիւնը. վասն զի արդարև Բողոքականութիւնը, որ Հռովմէական եկեղեցիին դէմ կազմակերպուած բողոքի մը արտայայտութիւնն էր իսկապէս, գոյութեան իրաւունք չունէր վարդապետական և դաւանական կնճիռներէ և կուտակումներէ այնքան զերծ, ժողովրդական ոգիով այնքան ներոյժ, էութեամբ և կազմով յառաջդիմական ըմբռնումներու իրապէս ընդունակ այն եկեղեցիին մէջ, որ Հայաստանեայց եկեղեցին է ինքնին: Թէ ստուգիւ Բողոքականութիւնը անբնականոն և անդէպ (déplacé) իրողութիւն մըն էր Հայ Ազգի կրօնական իրականութեան մէջ, կը հաստատուի անով որ անիկա ոչ միայն հոն չգտաւ այն աճումը, զոր տունկ մը կը գտնէ իրեն յարմար հողին մէջ միայն, ու չկրցաւ, հակառակ մտաւորական տարրերու և անտեսական միջոցներու զգալի առաւելութեանց, կրօնական, կրթական և բարեսիրական հաստատութիւններով մատնանշելի դիրքի մը վրայ դնել իր ինքնութիւնը, այլ և, ինչ որ բարացուցական է մասնաւորապէս և մեզի համար մխիթարական, չկրցաւ իրեններուն սրտէն կորզել հանել արիւնին ձայնը, Հայ Ազգային եկեղեցիին զգացումը: Մայրենի եկեղեցի, տաճկախօս Հայ Բողոքականներուն լեզուով «Անա՛ Բիլիսէմիզ»՝ կարօտի ինչ խոր և սրտայոյզ թրթիւ մը կայ այս երկու բառերուն մէջ, շրթունքին վրայ հայ բողոքականին, երբ կը լսէ Շնորհալիին երգը. «Սէր անուն Յիսուս, սիրով քով ճմե՛նա՛ սիրտ իմ քարեղէն», կամ պատարագի օրհներգը. «Քրիստոս պատարագեալ բաշխի ի միջի մերում, ալէլուիա՛», կամ Նարեկի խորհրդասոյց մէկ տողը. «Լո՛ւր լուծեան սշախ» . . .

Այո՛, սխալ մը եղաւ Բողոքականութեան հաստատումը մեր ազգային իրականութեան մէջ. գժբախտութիւն մը մեզի համար, որ կորուսինք զիրենք, բայց նաև անբարեբախտութիւն մը իրենց՝ մեր մէջ այդ ուղղութեան հետեողներուն համար, որոնք, ցորՀափ կը մնան հայ, պիտի չկարենան հոն գտնել իրենց հոգւոյն կրօնական լիովին յագուրդը: Կրօնքը ինքնին, և մասնաւորապէս քրիս-

սոնէական կրօնքը, հեռի դրութիւն մը ըլլալէ, հաւատքին կեանքի փոխարկումի դործն է մարդուն մէջ. այդ դործը աւելի հեշտ, բնական և արդիւնաւոր կերպով կը կատարուի ամէն անձի մէջ՝ իր ցեղային բնագոյներուն, իր առհաւական օրէնքներուն և պատմական ձգտումներուն ոյժերովը բեղմնաւորուած շրջանակի մը կամ միջավայրի մը մէջ, որ, հայուն համար, իր Եկեղեցին է մանաւանդ:

Միսիոնարութիւնը եթէ քրիստոնէական գիտակցութեանց նոր լոյսերովը և աւետարանական անկաշկանդ դաստիարակութեան մշակումով օգնէր միայն մեզի, որ մենք ի վիճակի դրուէինք շատ աւելի բանալու և ի լոյս հանելու մեր ազգային հոգւոյն քրիստոնէական բնիկ շնորհները և աւելի ընդարձակ սահմանի մէջ շահաւորելու զանոնք, մեծագոյն ծառայութիւնը մատուցած պիտի ըլլար Աւետարանի դատին, և բարիքը՝ մեր ժողովուրդին հոգևոր կեանքին:

Ու պիտի լինէր ստուգիւ այսպէս, եթէ, անոնք որ իբրև միսիոնար աւաջին անգամ մեր մէջ եկան, փոխանակ՝ սրբոց բարեխօսութեան, մասունքներու և պատկերներու յարգութեան, մատաղի, պահեցողութեան և այլ հասկնալի բայց երկրորդական հարցերու շուրջ՝ վիճաբանական աքլորամարտեր կազմակերպելու, կարողութիւն ունենային եւ պարտականութիւն զգային բարձրէն ուղղուած եւ լայն հայեացքներով ուսումնասիրել նախ այս ժողովուրդին ազգային կրօնական հոգեբանութիւնը եւ անոր Եկեղեցիին կազմակերպական ողին և քրիստոնէական նկարագիրը: Իրերը այն ատեն շատ աւելի բարեյաշնոյ պիտի ընթանային, ու այսօր մանաւանդ, մեր ժողովուրդին աննախընթացօրէն չարաբաստիկ այս դրութեան մէջ, երբ աշխարհի չորս ծայրերուն վրայ հողմակոծուած դժբախտ Հայութեան բեկորները ամէն բանէ աւելի իրենց ազգային հոգիէն բղխող հոգևոր սփոփանքին է որ կը կարօտին, պիտի նշաւակ չդառնային հաւատքի դրօշին տակ քանի մը վարձկաններու կատարած մարդոտական տաւրօրինակութեանց, Յունաստանի, Սլաւիոյ, Ֆրանսայի եւ ուրիշ երկիրներու մէջ, և հոս նոյն իսկ ի Պաղեստին:

Սխալը զործուած է դժբախտաբար: Հիմակ, սակայն, որ անցեալին հաշուեյարդարութեան եւ վերաքննութեան եւ նոր ապաւայի մը ծրագրներուն պատրաստութեան ժամը կը հնչէ, ի՞նչ պիտի խորհի արդեօք այս յոյժ կենսական հարցին նկատառութեամբն զբաղող ձեռնհաս մարմինը: Այնքան շեշտուած է «Կոչնակ»ի յարգելի յօդուածագրին լաւատեսութիւնը որ մեզի կը մնայ սիրով բաժնել միայն զայն, և սպասել յոյսով:

Եթէ վստահ լինէինք թէ այս տողերը կրնան յանձնուիլ այդ Մարմինին ուշադրութեան, պիտի ուզէինք զանոնք վերջացնել մանրադէպով մը:

Ճանչցած եմ, Սերաստիոյ մէջ, ամերիկացի երիտասարդ միսիոնար մը, Մր. Հօլպրուք, որ հոն եկած էր Օսմ. Սահմանադրութեան վաղորդայնին. «Անարդարութիւն է, ըսեր էր ան, ժողովուրդի մը մէջ և իրեն համար զործելու զալ, առանց ճանչնալու անոր անցեալն ու պատմութիւնը, և առանց կարենալու իր լեզուովը նոյն իսկ խօսիլ իրեն հետ»: Ու երկու տարիներ, ինքն իր մէջ ամփոփուած եւ ստուերածուած, նուիրուեր էր հայերէնի ուսման եւ հայադիտութեան: 1910ի վերջերն էր, եթէ կրնամ ճիշդ յիշել այս պահուս, որ հասած համարելով զործելու ժամանակը, նախ փափաքեցաւ կարճ արձակուրդի մը եր-

